

Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere¹

BÍRÓ Bernadett – SIPŐCZ Katalin – SZEVERÉNYI Sándor

Szegedi Tudományegyetem

birobernadett9@gmail.com, sipocz@hung.u-szeged.hu, szevers@hung.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Tanulmányunkban egy olyan helyjelölő lexémapárt vizsgálunk, amely a szibériai uráli nyelvek közül a manysiban, hantiban és a szelkupban használatos. Írásunk egyrészt áttekintést ad a témához kapcsolódó korábbi szakirodalmi megállapításokról (Csepregi 2009; Honti 2006; Ivanova 2013; Pevnov – Urmancsijeva 2011), másrészt újabb – anyanyelvi adatközlőktől és új nyelvi forrásokból gyűjtött – nyelvi adatokkal egészíti ki az eddigi ismereteket, továbbá a nyugat-szibériai nyelvi area más – paleoszibériai és mandzsu-tunguz – nyelveiben fellelhető párhuzamokra is rávilágít. Írásunk célja, hogy a vizsgált lexémák használatának kulturális és areális összefüggéseit is leírja.

2. A vizsgált nyelvek és a nyelvi források

A vizsgált nyelvek az uráli nyelvcsaládba tartoznak. A manysi és a hanti ezen belül a finnugor ág obi-ugor csoportját alkotja, a szelkup az egyetlen ma még beszélt déli szamojéd nyelv. Mindhárom nyelv erősen veszélyeztetett, a beszélők száma a hanti esetében néhány ezer fő, a másik két nyelv esetében pedig ezer körül van.

¹ Jelen tanulmány a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata című, K129186 számú NKFH pályázat keretében készült a Szegedi Tudományegyetemen.

	lélekszám			beszélők száma		
	1989	2002	2010	1989	2002	2010
manysi	8.279	11.432	12.269	kb. 3.000 38 %	2.746 24%	938 7,6%
szelkup	3.564	4.249	3.649	1.696 47,6%	1.614 38%	1.023 28 %
hanti	22.283	28.678	30.943	13.625 60,5%	13.568 47%	9.584 31 %

Demográfiai adatok (forrás: orosz népszámlálás)

A hanti, manysi és szelkup nyelveket földrajzilag érintkező területen beszélik az Ob és mellékfolyói mentén. A hantit és szelkupot erős dialektális tagoltság jellemzi, a manysinak napjainkban már csak az északi nyelvjárását beszélik. A nyelvjárások további alcsoportokra bomlanak, és akár az ugyanazon nyelv eltérő alnyelvjárását beszélők az életmódjukban, kultúrájukban jelentősen különbözhetnek (például az északi manysi nyelvjárás beszélői az Urál vidékén réntartással, a folyók mentén pedig halászattal és vadászattal foglalkoznak).

Írásunkhoz a nyelvi adatokat egyrészt szótárakból (szelkup: Erdélyi 1969; Alatalo 2004, Kazakevics – Budjanszkaja 2010; hanti: DEWOS; manysi: Munkácsi – Kálmán 1986, Rombangyjeva – Kuzakova 1982), másrészt írott forrásokból (Szelkup Spoken Language Corpus – Brykina et al. 2018, LS) és adatközlőktől gyűjtöttük.

Az orientációs rendszer

A vizsgált egyedi orientációs rendszer a szelkupban és az obi-ugor nyelvekben egy határozószó-, illetve igekötőpárt tartalmaz,² melyek pontosan ugyanolyan jelentésekkel és funkciókkal rendelkeznek mindhárom nyelvben. E határozószók/igekötők jelentésében a folyónak meghatározó szerepe van.

A vizsgált határozószó-, illetve igekötőpár egyike a hanti NIK, manysi NAALUW és szelkup KARRÄ.³ Ezek jelentése a következő:

² A vizsgált lexémák mind határozószóként, mind pedig igekötőként használhatók.

³ Mindegyik határozószó/igekötő számos különböző nyelvjárasi és egyéb változattal rendelkezik az egyes nyelvekben: hanti *nik, niγ, nīk*, manysi *nal, nāl, nalu, naluw, nāluw, nālma, nālwal', nālwäl'*, szelkup *kare, qare, karrä* stb., és hanti *ut3, utə, uta, ütä, wut-, wit, wüt, wüti, wuti, vit*, manysi *pā, pāγ, pāγ'le*, valamint szelkup *konne:, kənna, konnä, qonne, qonnä* stb. E változatokat az egyszerűség és a könnyebb áttekinthetőség kedvéért jelen írásunkban egyetlen szóval jelöljük: NIK, NAALUW, KARRÄ, valamint UTE, PAAG, KONNÄ.

- 1) 'le a folyóhoz'; 'a folyópartról a folyó felé'; 'a kikötőből a csónakhoz'; 'a mellékfolyótól a főfolyó/tó/tenger felé'; 'a folyón lefelé'; 'le a hegyről'; 'egy zárt helyről egy nyílt helyre, a folyóhoz, a tóhoz, a mocsárhoz'; 'az erdőből a tundrára';
- 2) 'a ház/szoba belsejéből az ajtóhoz';
- 3) 'valamit a tűzre, tűzhelyre tenni'; '(meg)főzni, (meg)sütni'.

A pár másik tagja a hanti UTE, manysi PAAG és szelkup KONNÄ a következő jelentésekkel:

- 1) 'a víztől/folyótól/csónaktól a partra'; 'a folyópartról a szárazföld belseje felé'; 'fel a hegyre'; 'a (folyóparton lévő) faluból a szárazföld belseje felé'; 'az erdőbe';
- 2) '(az ajtótól) a ház hátsó részébe, a szoba felé (ahol a szent sarok található)';
- 3) 'el a tűztől, tűzhelytől'; 'levenni valamit a tűzről, tűzhelyről'.⁴

Ezek a jelentések mindhárom nyelvben megtalálhatók, ahogyan azt a következő példák szemléltetik:⁵

I. 'a víz/folyó felé' (hanti NIK, manysi NAALUW és szelkup KARRÄ)

(a) a folyóhoz/folyóparthoz, valamint a hegyhez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

(1) *jāwən kânəŋa nīk mən.*

'Lement a folyópartra.'

(Csepregi 1998: 68; 2009: 148)

északi manysi

(2) *Sunsi, matum ēkwa nāluw ti jōmanti.*

'Nézi, egy öregasszony sétál a víz felé (a folyóparton).'

(LS 2017/4: 15)

⁴ Megjegyzendő, hogy a szelkup lexemapárnak van egy további jelentése is: 'látható helyre' vs. 'nem látható helyre'. Egy ehhez hasonló jelentést ('a folyópartról az erdőbe' vs. 'az erdőből a folyópartra') az obi-ugor adatokkal kapcsolatban is említene, erre azonban nem találtunk példát a korpuszunkban.

⁵ Megjegyzendő azonban, hogy az összes, fent említett jelentés nem található meg egyformán mindhárom nyelvben és az összes nyelvjárásban, pl. a 'lefelé a folyón' jelentés megvan a hantiban és a szelkupban, de hiányzik a manysiból, míg a 'ház hátsó/elülső részébe' jelentés megvan a manysiban és a hantiban, de kérdéses a szelkupban. Az egész orientációs rendszer és annak logikája azonban alapvetően megegyezik mindhárom vizsgált nyelvben.

északi manysi

- (3) *Xuñ sāliŋ māxum tēli nōrnəl nāluw wāylēγət, ta porat jalantasət.*
'Mikor a réntenyésztők lejönnek a hegyről télen, akkor utaztak.'
(LS 2017/12: 11)

szelkup (középső: vaszjugani)

- (4) *ara kar kindi kare tūmba.*
'Reggel egy öregember jött a folyóhoz (a lékhez).'
(ChDN_1983_GirlAndIce_flk.001)⁶

szelkup (középső: vaszjugani)

- (5) *Tabey kare tonde tōmbay, onže piremde mulžigu.*
'A folyóhoz mentek megmosakodni.'
(ChDN_1983_Nikita_flk.045)

(b) a házhoz/a ház belsejéhez kapcsolódó mozgás

szinjai hanti

- (6) *nēlaln nīk náreməsa, γon patel kāwrəm nōxijn γətsa ān jukana.*
'A nők előre vonszolták (a házban), forró húst fektettek a hasára, nem tányérra.'
(Pevnov – Urmancsijeva 2011: 535)

északi manysi

- (7) *nāl' γujən!* 'Feküdj az ágy szélére! (ne az ágy belső oldalára, ami közelebb van a falhoz)'
(adatközlő)

északi manysi

- (8) *sasiγ'em kolt nāl pāγ'le liγəm, nas lūratāli, nālwal' liγəm, nas lūratāli.*
'Bácsikám házában ha befelé lövök egy nyilat, csak peng, ha kifelé lövök, csak peng.'
(Kálmán 1976: 66)

(c) a tűzhöz/főzéshez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

- (9) *ma nōk kiΔtamka nīk tārtəlem.*
'Ha felkelek, megsütöm.'
(Csepregi 1998: 68; 2009: 149)

⁶ A forrásokra a szelkup korpuszban történő hivatkozást követjük: beszélő_dátum_cím_műfaj.mondatszám).

északi manysi

- (10) *mōš-ne āyijiy piyiy ōs nāluw-pājtijaγuw.*
 'A Moš-nő lányát és fiát is megfőzzük.'
 (Kálmán 1976: 60)

szelkup (északi: tazi)

- (11) *nī:nī rākī činti karrū potte:ŋiti.*
 'Aztán az üstöt a tűzre tette.'
 (KMP_1971_Ichkyta_flk.044)

II. 'a víztől/folyótól' (hanti UTE, manysi PAAG és szelkup KONNÄ)

(a) a folyóhoz/folyóparthoz, valamint a hegyhez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

- (12) *utā pitmama*
 'miután elértem a folyópartot'
 (Csepregi 1998: 68; 2009: 148)

északi manysi

- (13) *mōš-ne āyikwe pāγ-kwālās.*
 'A Moš-nő lánya kilépett a partra (a vízből).'
 (Kálmán 1976: 62)

szelkup (nem jelölt nyelvjárás)

- (14) *Paja kussan qwetampa, a wančəm konne čéččət.*
 'Az öregasszony morgott, de a lazacot a partra kivitte.'
 (NN_1879_Iitja_flk.035)

szelkup (középső: narimi)

- (15) *ča:mže nilžik a:ndilba: manan fa: tolžem onži ča:ža kare i konne.*
 'A béka örült: remek sítalpaik vannak, maguk mennek le és fel.'
 (MNS_1984_BrotherSister_flk.044)

szelkup (középső: narimi)

- (16) *Kibače udound oralbat tabip, konne čančimbaq.*
 'A fiú kézen fogta és felmentek a hegyre.'
 (MNS_1984_BrotherSister_flk.059)

(b) a házhoz/a ház belsejéhez kapcsolódó mozgás (ld. még (8))

serkáli hanti

- (17) *miltat postat antaptat wut norija āt iχəttatte!*
 'Akassza fel a sapkáját, a kesztyűjét és az övét a vendég-gerendára.'
 (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 534)

északi manysi

(18) *śalten, śalten, jijen, jijen, pāγ-jijen.*

'Lépj be, lépj be, gyere, gyere, gyere bentebb a házba!'

(LS 2015/14: 14)

(c) a tűzhöz/főzéshez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

(19) *tī putat utā wajiλan!*

'Vedd le azokat az üstöket a tűzről!'

(Csepregi 2009: 149; Paasonen – Vértes 2001: 72)

szelkup (déli: ket nyelvjárás)

(20) *qwāldi mü:ssaγ qonnä i:γat*

'A fazék forrt, felvette (= tkp. levette).'

(KNI_1964_ItjaCapeOfWorms_flk.031)

A vizsgált lexémapárok használatát illetően kutatásunk alapján megállapíthatjuk, hogy az obi-ugor folklórszövegekben az összes fent említett jelentés megtalálható. A jelenkori nyelvhasználatra vonatkozóan a manysi adatokat vizsgáltuk meg részletesebben a manysi nyelvű újság, a *Luima Seripos* alapján. Eredményeink azt mutatják, hogy az újságban főleg a külvilághoz kapcsolódó jelentések fordulnak elő. A többi jelentés is felbukkan ugyan, de csak nagyon ritkán. A manysi esetében lehetőségünk volt anyanyelvi beszélőkkel való konzultációra is. Az adatközlőktől gyűjtött anyag azt mutatja, hogy a beszélők szinte kizárólag csak a folyóhoz kapcsolódó jelentéseket ismerik. Különösen figyelemre méltó, hogy még a (18)-as példa esetében is (ez a példa a manysi újságból származik), amelyben a PAAG jelentése egyértelműen 'be a házba', az adatközlők 'a folyópartra' jelentéssel fordították le az adott lexémát. Ugyanígy, mikor a NAALUW szót a 'főzni' igével kombináltuk (a szándékolt jelentés 'megfőzni, átfőzni' volt, (21)-es példa), adatközlőink továbbra is úgy fordították a szerkezetet, hogy 'a folyóparton főzni'.

(21) *nāluw pajti* *'a folyóparton főz' (adatközlő)

Úgy tűnik tehát, hogy a mai manysi nyelvhasználatban pusztán a folyóhoz/folyóparthoz kapcsolódó jelentések maradtak fenn.

Ami a szelkup adatokat illeti, mintegy 170 szöveget átvizsgálva megállapítható, hogy sem a KARRÄ, sem a KONNÄ nem gyakori lexéma, és elsősorban a házon kívüli viszonyok megnevezésére használják őket ('le a folyóhoz', 'fel a partra', 'le a hegyről', 'fel a hegyre'). Az áramlás irányához kap-

csolódó jelentések gyakoriak,⁷ ahogyan a 'be a csónakba'/'ki a csónakból' jelentések is, l. pl. (22). A ház belsejében való mozgáshoz kapcsolódó jelentések közül a szelkupban a 'tűzre'/'tűzről' fordul elő, más jelentés azonban nem található meg.

szelkup (középső: tym)

(22) *Me andokte qare pinnu:t, ügunnut andokse čwisse.*

'Betettük őt a csónakba (le), és hazavittük.'

(PAV_NN_HowIBearCatch_nar.121)

3. Etimológia

A fenti lexémák részletes etimológiai vizsgálata nem célunk, csupán a vonatkozó szakirodalom megállapításait közöljük, s hangsúlyozzuk, hogy a pontos jelentésbeli megegyezést mutató térjelölő lexémák történetileg nem kapcsolódnak egymáshoz, azaz a jelenség nem tekinthető alapnyelvi örökségnek.

Az obi-ugor nyelvekben a manysi *paag* és hanti *ute* szavak bizonytalan eredetűek, a manysi *naaluw* és hanti *nik* pedig történetileg összetartozhatnak, vö. **näm* 'itt, a közelben' ['hierher, in die Nähe; hier, in der Nähe', vö. Honti 2006] > *nä* 'közel' ['Nähe'].

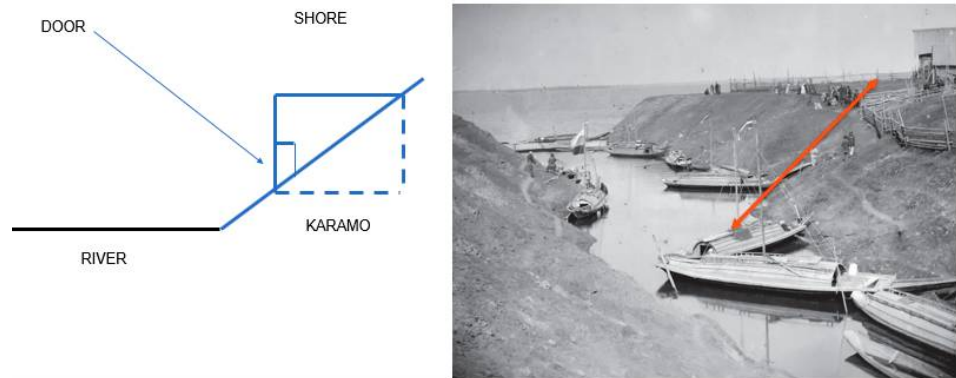
A szelkup szavak eredetét kutatva csak bizonytalan etimológiákat találunk. Ha van protoszelkup alak, akkor leginkább **qər* 'meredek part' formában rekonstruálható (Brykina et al. 2018), amelyből a *karrä* alak származtatható: **qər* 'meredek part' > *karä* 'vízbe (bis auf eine Fläche: ins Wasser) etc.' (Alatalo 2004: 323/2224). A mai szelkupban ugyanakkor nincsen olyan **kar* alakból levezethető szó, melynek jelentése 'part' vagy 'folyópart' lenne, és melynek alapja a folyóhoz és nem a parthoz és/vagy hegyhez kapcsolódna.

4. A magyarázat

A fenti nyelvi adatokkal kapcsolatban a két fő kérdés az, hogy lexémák meglepőnek tűnő párhuzamos jelentései miért jöttek létre, valamint a három nyelvben megtalálható egyértelmű összefüggés miképpen magyarázható. A szakirodalomban e kérdések megválaszolására már több próbálkozás történt. Prokofjev (1937) a szelkupok hagyományos lakóhelyével, az ún. *karamo*-val hozza összefüggésbe a különféle szelkup jelentések kialakulását. A *karamo* a

⁷ A hantiban a *nik* 'le a folyón' és *ute* 'felfelé a folyón, árral szemben' jelentések szintén megtalálhatók (DEWOS).

szelkupok partfalba vájt háztípusa volt („a frame-type self-supporting prism sunk into the ground”, vö. Napolskih et al. 2007: 18). Az ajtaja, mely az építmény alsó részén helyezkedett el, a folyó felé nézett, és a tűzhely belül, az ajtó mellett vagy a *karamo* közepén volt (Tucskova 2012: 131). Így, ha a szelkupok az ételt feltették föni a tűzre, akkor voltaképpen letették azt a tűzre. Az alábbi ábra szemlélteti a *karamo* és részei elhelyezkedését:

1. ábra
A *karamo* elhelyezkedése

Csepregi (2009) elfogadja Prokofjev magyarázatát, és néprajzi kutatásokra (Szokolova 1998; Tucskova é.n.) hivatkozva megállapítja, hogy a szelkupok és obi-ugorok építkezési szokásai számos hasonló vonást mutatnak. A *karamo* típusú földbe vájt kunyhók az obi-ugoroknál is használatosak voltak. Csepregi szerint a vizsgált helyjelölő lexémák eredetileg az ebben a háztípusban való mozgás irányát jelölték, majd ezután alkalmazták a folyóparton történő mozgásra is. A nyelv konzervatív jelleme magyarázza, hogy a későbbiekben általánossá vált vízszintes alapzatú ház esetében is megmaradtak ugyan ezek a szavak a házon belüli mozgások irányának megnevezésére. A szelkupok és az obi-ugorok hasonló életkörülményei (a folyók szerepe és a lakóházak azonos típusai) adnak választ arra, hogy a három nyelvben miért csak a jelentések egyeznek, míg a lexémák maguk etimológiailag különbözőek.

Pevnov és Urmancsijeva egy 2011-es tanulmányukban hasonló jelenséget mutatnak be további szibériai nyelvekben is (ld. 5.), bár az uráli nyelvek közül csupán a hantit és a szelkupot említik, s a manysit azon nyelvek közé sorolják, ahol nem található meg a vizsgált lexémapáros. A jelenséget izopoliszémiának nevezik, ami tehát a szemantikai struktúrák olyan izomorfizmusát jelenti, melyben egy nem triviális lexikális poliszémia számos nyelvben jelent-

kezik (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 519). Az izopoliszémia létrejöttét areális okokkal magyarázzák, de a tárgyalt irányjelölő morfémák egyes nyelvekben való pontos használata a tanulmány szerint már különféle módon történhet. A szerzők szerint a morfémák által jelölt két irány egyben két értéket is jelent: az egyik a biztonságos, a pozitív szféra irányát jelöli, s ez a folyó felé mutat, a másik pedig a veszélyesnek és negatívnak értékelt irányt, mely az erdő felé mutat. A házon belüli szférák párhuzamot mutatnak a külső világ szféráival: a többnyire a ház középső részén elhelyezkedő tűzhely a folyónak felel meg, mely tehát a biztonságos szféra, és a tűzhelytől a ház hátsó fala felé mutató irány pedig a folyótól az erdő irányába történő elmozduláshoz hasonló. Számos szibériai népnél a ház hátsó fala tiltott zónának számít, mivel itt tárolják a szakrális tárgyakat. Ennek megfelelően a tűz irányába történő mozgást ugyanazzal a morfémával jelölik, mint a folyó irányába történőt, a tűztől való távolodást pedig ugyanazzal, amivel a folyótól az erdő felé való mozgást jelölték (uo. 526–527).

Mindhárom uráli nyelv esetében a vizsgált lexémák szótári adatai tartalmaznak olyan jelentéseket, melyek megerősíteni látszanak a fentieket: (1) a külső világban: szelkup *konna* 'a faluból az erdőbe', 'egy nem látható helyre' / *karra* 'az erdőből a faluba', 'egy látható helyre' (Kazakevics – Budjanszkaja 2010: 38, 48); hanti *ute* 'vom (am Ufer gelengen) Dorf her landeinwärts' / *nik* 'zu einem freien Platz hin' (DEWOS 210–1, 984–5), manysi *paag* 'hinein in den Wald' (Kálmán 1976: 280); (2) a házban: hanti *ute* 'nach dem hinteren Teil des Hauses, der Stube hin' (DEWOS 201–1[AF54]), manysi *paag* 'gegen die Tür' (Kálmán 1976: 280) / *naaluw* 'von der Wand zum Inneren der Stube' (Munkácsi – Kálmán 326).

Megemlítendő, hogy Pevnov és Urmancsijeva (2011) az általuk felvázolt oppozíciót a „saját” / „nem saját” dichotómiára vezetik vissza. Eszerint az erdő felel meg a „nem saját” térnek, s a folyó felé közeledve az ember egyre inkább a „saját” térhez közelít, elérve a folyópartot, a folyóparton leereszkedve a vízhez, s végül eljutva a csónakhoz, amely ténylegesen a „saját” kategóriát jelenti. A házon belül hasonlóan történik ez a tűzhelyhez közeledve, melyen az üst voltaképpen analóg a csónakkal (uo. 542).

A fenti szerzőktől függetlenül a manysi származású Ivanova (2013) hasonló megállapításokat tesz egy írásában, melyben csak a manysi nyelvre vonatkozóan írja le a kérdéses helyjelölő lexémák használatát és a hozzájuk kapcsolódó általános elképzeléseket. Ő is értéket rendel az irányokhoz, s ezt kapcsolatba hozza a manysik hagyományos életmódjával és világfelfogásával. E világképben vertikálisan három szféra van, a középső az emberek szférája, a felső az isteneké és az alsó pedig a halottaké és a gonosz szellemeké.

A középső világban a folyó fontos szerepet tölt be. A folyó mentén élő manysik számára az erdős rész az alsó világgal kapcsolódik össze, (vö. *paag*: *pāg pati* 'meghal', Rombangyjeva – Kuzakova 1982: 86), a folyó pedig a megélhetést, az életet, a pozitív pólust jelenti. Ugyanakkor az Urál vidékén, az erdős területeken élők számára mindez pontosan fordítva van, az itt található legelők, a rének jelentik a megélhetés forrását, a pozitív szférát, s számukra a folyó kapcsolódik az alsó világhoz. Azaz a folyók mentén élő manysiknál a *naaluw* mutat a pozitív pólus felé és a *paag* a negatív irányú, a réntartóknál pedig fordított értékek kapcsolódnak e helyjelölő lexémákhoz. Ivanova az irányjelölők házon belüli használatát is leírja, de magyarázatot nem fűz hozzá. A *paag* az ajtótól a ház belseje és a ház hátulja felé vezető irányt jelöli. A ház hátsó része a szakrális hely, itt (*puji*⁸ *kol sam* 'a ház hátsó része', lit. „hátsó ház szöglet”) található a szakrális tárgyak, mint pl. a bálvány, és ide csak szakrális értelemben tiszta emberek léphetnek, fiatal nők számára tiltott zóna. A ház bejárata melletti tér (*nalwal olne kol sam* 'a ház elülső, frontális része', lit. „elől levő ház szöglet”) ellentéte a hátsó résznek, a fiatal nők például ide akaszthatják fel a tárgyaikat. Mindez tehát alapvetően összhangban van Pevnov és Urmancsijeva (2011) fentebb ismertetett elképzelésével.

5. Areális párhuzamok

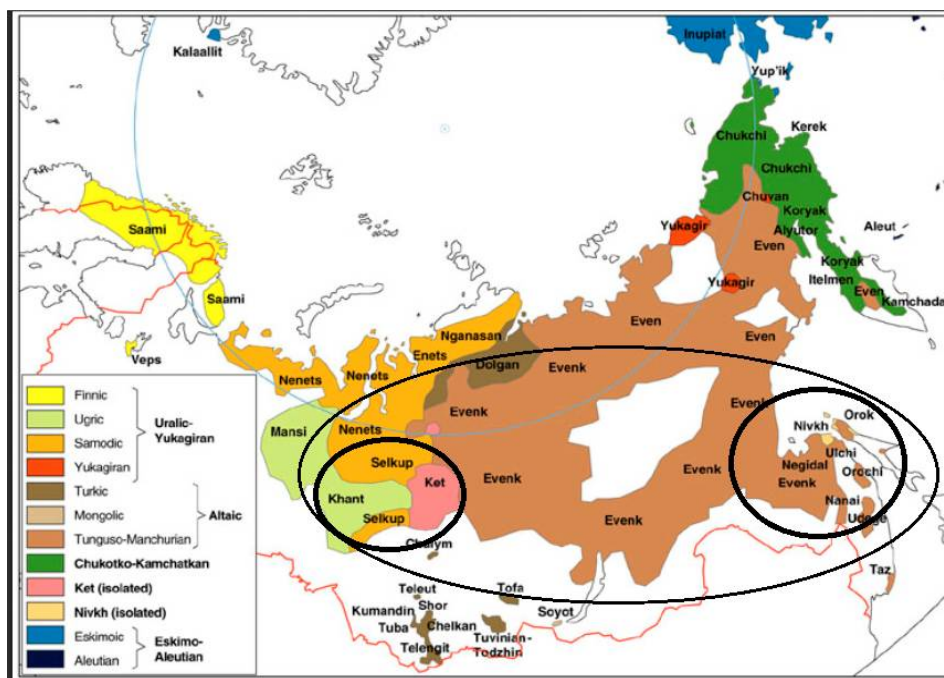
Az eddigiekben három uráli nyelvre koncentráltunk, azokra, amelyekben megtalálható a felvázolt orientációs rendszer. Ebben a szakaszban azt mutatjuk be, hogy a jelenségnek vannak-e areális vonatkozásai, megtalálható-e más, nem uráli szibériai nyelvekben, és ez segít-e a jelenség értelmezésében.

A finnugor nyelvészet sokáig eltekintett az areális vizsgálatoktól e kérdés kapcsán, egészen Pevnov és Urmancsijeva (2011) fentebb már említett tanulmányáig, melyben a szerzők meglehetősen hosszú és kimerítő áttekintést közöltek a vizsgált jelenségről. Tanulmányukban nagy mennyiségű nyelvi anyagot sorolnak fel, amelyből az tűnik ki, hogy a jelenség sokkal nagyobb területen ismert. Ugyanakkor tévesen a manysi nyelvet nem sorolják ide.

Munkájukban Pevnov és Urmancsijeva (2011) két kisebb és egy nagyobb földrajzi területet jelölnek ki (ld. 2. ábra). Az egyik kisebb régió a nyugat-

⁸ A *puji* és *paag* szavak esetében az etimológiai összetartozásokat feltüntető Munkácsi – Kálmán szótár is utal a két lexéma kapcsolatára. A *puji* jelentései egyértelmű párhuzamot mutatnak a *paag* jelentéseivel, és Ivanova írása szerint a manysi nyelvérzék számára is összefüggnek egymással a szavak. Vö. *puji-pal* 'a part felőli oldal, a tüztől távolabbi oldal', *pujin* 'távol a folyótól, fenn' (Munkácsi – Kálmán 472).

szibériai ún. „Ostyak” terület, amely az obi-ugorok, a szelkupok és a ketek hagyományos lakóterületeit foglalja magában. Közismert, hogy ezek a nyelvek közvetlen kontaktusban álltak egymással (ne feledjük, hogy a szerzőpáros a manysit itt nem említi). A másik kisebb terület a Távolszelelőn található, és elsősorban a (régebben giljáknak nevezett) nyivh és bizonyos mandzsunguz nyelvek területe. Végül a harmadik, kiterjesztett terület az, ahol még az evenki és even nyelveket beszélték/beszélik. Utóbbiak mindkét kisebb régióval közvetlen kontaktusban voltak – s szerintük ez lenne a magyarázat arra, hogy a két, egymástól távol lévő régióban hasonló rendszerek alakultak ki.

2. ábra

Szibéria őshonos nyelvei

(<https://joshuaproject.net/assets/media/profiles/maps/m00306.pdf> alapján)

A ketből (jenyiszjeji nyelv) a következő elemeket említik (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 539–541):

1. A víz (folyó) mint viszonyítási pont: 'a vízről a partra, szárazföldre'; 'a vízen fel a part mentén az erdőig (felfelé)'; 'az erdőbe'; 'felfelé a folyón' →← 'a vízre a partról'; 'a partról le a vízhez az erdőből (lefelé)'; 'lefelé a folyón'.

2. A tűz/tűzhely mint viszonyítási pont: 'a tűznél/tűzhelynél'; 'a tűzön, tűzhelyen, tűz felett'; 'a tűzön/tűzhelyen lévő edénybe'; 'tűzbe, tűzre'.
3. A lakóhelyen, az embereknél →← az erdőben, a tajgán.

A harmadik csoport is érdekes lenne, ám csupán futólag említik, ugyanis kevés a releváns nyelvi adat. Az ugyanakkor egyértelmű, hogy a ket rendszer nagyon sok hasonlóságot mutat az említett uráli nyelvek rendszereivel. Ugyanez elmondható a mandzsu-tunguz nyelvekről (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 523–524):

- evenki, even: 'le a hegyről'; 'le a partra a vízhez'; 'a szárazföldről a vízre'; 'tűzre, tűzhelyre' →← 'az erdőbe'; 'fel a partra a vízről'; 'a vízről a szárazföldre'; 'a tűzről, tűzhelyről';
 udehe: 'le a partra, a folyóhoz'; 'a tűzre, tűzhelyre' →← 'fel a partra a vízről'; 'a tűzről, tűzhelyről';
 negidal, orocs, ulcsa: 'le a hegyről'; 'le a partra, a folyóhoz' →← 'a hegyre fel'; 'fel a partra a vízről'.

A Távol-Kelet mandzsu-tunguz nyelvei (pl. nanáj, orok) és a nyivh nyelv mutatnak egymással hasonlóságot: mindegyikben megtalálhatók a 'kikötni (csónakot)'; 'kihúzni valamit a partra a vízből' és a 'levenni a fazekat a tűzről/tűzhelyről' jelentések.

Az ősi kontaktushatással történő magyarázatot azonban némiképp gyengítik a Fortescue monográfiájában írottak. Fortescue (2011) több orientációs rendszert is megkülönböztet az északi csendes-óceáni térség nyelveit vizsgálva. Külön fejezetet szentel a vízhez és tűzhöz kapcsolódó kifejezéseknek, hivatkozva is Pevnovék tanulmányát, mégpedig azért, mert ő is említ olyan nyelveket a térségből, amelyekben a tűz és víz szerepet játszik az orientációs rendszer felépülésében (98–107). Ilyen nyelvek a tlingit, a haida és az északi wakasa (és utal még további nyelvekre is). Értelemszerűen – mivel ezeket a nyelveket Észak-Amerikában beszélik – a kontaktus-magyarázat komolyan nem merülhet fel (habár megemlítendő, hogy a tlingit és a haida nyelvek a na-dene nyelvcsaládba tartoznak, amelyek nagyon távoli rokonságát a jenyiszeji nyelvekkel az elmúlt években állapították meg, vö. pl. Karri 2011). Pontos magyarázattal Fortescue sem tud szolgálni, de nem zárja ki – Nicholstra (1992: 260) hivatkozva – a nagyon ősi genetikai és/vagy areális kapcsolatok lenyomatát, a tűzhöz és vízhez kapcsolódó sajátos orientációs rendszer ugyanis szerinte nem magyarázható csupán a hasonló földrajzi környezet hatásával. Szerinte az ilyen orientációs rendszert használó népek két szférát kü-

lönböztenek meg, és ezek képeződnek le a nyelvben: a házon belüli teret/vízszerkezeteket (mikrokozmosz) és a házon kívülieket (makrokozmosz), e rendszer kialakulásában a hasonló felépítésű lakóépületek is szerepet játszhattak. A nyivh, a tlingit és a haida közötti párhuzamok kapcsán a lakóhely azonos típusát említi meg Fortescue: a négyszög alapú, egy bejárattal rendelkező (de nem minden esetben a partra néző) partmenti épületet.

Összességében a következőket tudjuk megállapítani. A bemutatott rendszer alapvetően hiányzik a sarkvidéki, tundrai nyelvekből. Egyfelől az uráli nyelvek északi szamojéd ágából, a nyenyecből, az enyecből és a nganaszánból, másfelől a tundrai paleoszibériai nyelvekből, mint a csukcs-kamcsatkai nyelvek, a jukagír és az eszkimó nyelvek. Az teljesen egyértelműnek tűnik, hogy a folyó melletti élet ezen népek esetében nem releváns, bár a folyásirányt gyakran megkülönböztetik lexikális szinten. A tűzhöz és a vízhez kapcsolódó orientációs rendszer sokkal nagyobb területen és több nyelvben található meg, mint azt eddig gondoltuk, ugyanakkor ezen népeket nem csupán a hasonló földrajzi környezet köti össze, hanem az egymás közötti nagyon régi vagy éppen ma is létező areális vagy nyelvgenetikai kapcsolatok is. Éppen ezért a kiindulópontot, a kialakulás forogatókönyvét talán sosem fogjuk teljesen megismerni.

6. Összefoglalás

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a vizsgált hanti, manysi és szelkup orientációs rendszer egymástól független, és nem csupán kontaktushatásnak köszönhető párhuzamos fejlődés eredménye. E párhuzamos fejlődés oka egyrészt a nyelvi kontaktus – hiszen e nyelvek bizonyos csoportjai évszázadok óta kapcsolatban állnak egymással –, másrészt pedig az adott népek egyedi földrajzi körülményei, nevezetesen az, hogy meredek folyópartokon élnek (vagy éltek hagyományosan). Az azonos jelentésű lexémák párhuzamosan fejlődtek az egyes nyelvekben, hiszen lexikális forrásuk nyelvenként teljesen különböző – de az orientációs rendszer szerkezete mégis szinte teljesen azonos.

E nyelvek orientációs rendszere tehát a nyugat-szibériai őslakosok hagyományos életmódjához kapcsolódik. A rendszer alapkonceptiója a folyókhoz és a lakóhelyekhez köthető, ilyen tipikus lakóhely a szelkupok ősi, partfalba vájt lakóhelye, a *karamo*, de hasonló, négyszög alapú építmények a Távol-Keleten és észak-amerikai népeknél is megtalálhatók – hasonló orientációs rendszerrel együtt. Ez is azt mutatja, hogy a rendszer (ki)alakulása összetet-

tebb folyamat, mint ahogyan azt korábban gondolták, s nem csupán a közvetlen környezet hatását mutatja, hanem egy sajátos világszemléletet is.

Ugyanakkor a vizsgált orientációs rendszer az adott nyelvek areális vonása, ezt támasztja alá az is, hogy a szelkup legközelebbi rokon nyelveiből (a nyenyecből, enyecből és a nganaszából) hiányzik. Az északi-szamojéd nyelvekben nyomokban sem mutatható ki hasonló rendszer, ami összefüggésben van azzal, hogy az északi szamojédok hagyományosan teljesen eltérő, sarkvidéki életmódot folytattak, amely nomád-félnomád, a rén köré épített életmódot jelent. A tárgyalt nyelvek beszélőit pedig jellemzően szubarktikus, tajgai erdőben, folyók mentén élő halászó-vadászó életmód jellemzi.

Megállapítható még, hogy a hagyományos kultúra eltűnésének és a nyelvvesztés folyamatának következményeként a vizsgált orientációs rendszer egyszerűsödése és felbomlása figyelhető meg az adott nyelvekben.

Irodalom

- Alatalo, Jarmo – Donner, Kai – Sirelius, U. T. 2004: Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von K. D., U. T. S. und J. A. Zusammenge stellt und herausgegeben von Jarmo Alatalo. LSFU XXX. Helsinki.
- Brykina et al. 2018 = Brykina, Maria – Orlova, Svetlana – Wagner-Nagy, Beáta: INEL Corpus. Version 0.1. Publication date 2018-12-31. Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-CAE5-3>. In: Wagner-Nagy, Beáta – Arkhipov, Alexandre – Ferger, Anne – Jettka, Daniel – Lehmborg, Timm (eds), The INEL corpora of indigenous Northern Eurasian languages.
- Csepregi Márta 1998: Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica. Supplementum 6. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta 2009: Egy obi-ugor igekötőpár – kognitív szempontból. In: Fancsaly Éva (szerk.), Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére. Studia Linguistica. Pécs. 146–156.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferungen 1–15. Akademie Verlag, Berlin, 1967–1993.
- Erdélyi, István 1969: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fortescue, Michael 2011: Orientation systems of the North Pacific Rim. Museum Tusulanum Press, Copenhagen.
- Honti, László 2006: Eräästä ugrilaisten kielten postpositioperäisistä kaasussuffiksien perheestä. Journal de la Société Finno-Ougrienne 91: 81–91.
- Ivanova, V. Sz. 2013: В. С. Иванова, Роль лексем *паагле* и *налваль* в семантике мансийского языка. In: Коренные малочисленные народы Севера и Дальнего Востока: традиции и инновации. Материалы НПК XI югорские чтения. ООО Технополис, Ханты-Мансийск. 52–56.

- Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karri, James – Potter, Ben A. (eds) 2011: *The Dene-Yeniseian connection*. Anthropological papers of the University of Alaska. Vol. 5. University of Alaska, Fairbanks.
- Kazakevics, O. A. – Budjanszkaja, Je. M. 2010: *O. A. Казакевич – E. M. Будянская, Диалектологический словарь селькупского языка (северное наречие)*. Баско, Екатеринбург.
- Kuznyecova et al. 1980: *A. И. Кузнецова – E. A. Хелимский – E. В. Грушкина, Очерки по селькупскому языку I*. Издательство Московского университета.
- LS: Luima Seripos [Manysi újság]. Hanti-Mansijszk (<http://www.khanty-yasang.ru/>).
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Napolskih, Vladimir – Hoppál, Mihály – Siikala, Anna-Liisa (eds) 2007: *Selkup Mythology*. Akadémiai Kiadó, Budapest – Helsinki.
- Nichols, Johanna 1992: *Linguistic Diversity in Space and Time*. University of Chicago Press, Chicago – London.
- Paasonen, Heikki – Vértes Edit 2001: *H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 240. Helsinki.
- Pevnov, A. M. – Urmancsijeva, A. Ju. 2011: *A. M. Певнов – A. Ю. Урманчиева, Неординарная изополисемия в некоторых языках Северной Азии*. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32/33: 519–556.
- Prokofjev, G. Ny. 1937: *Г. Н. Прокофьев, Селькупский (остяко-самоедский) язык*. In: *Языки и письменность народов севера I*. Учпедгиз, Москва – Ленинград. 91–124
- Rombangyejeva, Je. I. – Kuzakova, Je. A. 1982: *E. И. Ромбандеева – E. А. Кузакова, Мансийско–русский и русско–мансийский словарь*. Просвещение, Ленинград.
- Szokolova, Z. P. 1998: *З. П. Соколова, Жилище народов Сибири: опыт типологии*. ИПА "Три Л", Москва.
- Tucskova, N. A. é.n.: *Н. А. Тучкова, Жилища южных селькупов*. Manuscript.
- Tucskova, N. A. 2012: *Н. А. Тучкова, Поселения и жилища*. In: *Н. А. Тучкова – С. В. Глушков – E. Ю. Кошелева – A. В. Головнев – A. В. Байдак – Н. П. Максимова (ред.), Селькупы. Очерки традиционной культуры селькупского языка*. Издательство Томского политехнического университета. 117–152.

**Specific system of spatial orientation
in the Uralic languages of Western Siberian river valleys**

The aim of the present paper is to analyze the cultural background of a unique spatial orientation system found in some Uralic languages spoken in Western Siberia, namely in Khanty, Mansi and Selkup. This paper is partly based on former research, but our main aim is to also present new data from native speakers and recently assembled language corpora. And, last but not least, we make an attempt to identify similar phenomena in other languages of the area in order to give an explanation of the phenomena. Several sources have been used for this investigation. In the case of Selkup – beside the lexicographical sources, the Selkup Spoken Language Corpus was used. In the case of Khanty and Mansi, in addition to the dictionaries, an Ob-Ugric Database was used, which contains analyzed and annotated folklore text corpora. Besides, we collected data from the Mansi newspaper and from native speakers of Mansi. We can state that the investigated Khanty, Mansi, and Selkup orientation subsystems (an adverb/preverb pair meaning 'toward/away from the river(bank)'; 'up to/down from the hill' and 'toward/away from the fire(place)') are results of independent but contact induced parallel development – however, following Fortescue 2011 – the language contact cannot be the only explanation, because similar systems can be detected in North-American languages as well.

The development of these orientation systems was motivated by the particular geographic circumstances of the speakers, namely, living on steep river banks, furthermore fire and water play an important role in the way of thinking as well. Speakers of the investigated languages seem to divide the world into two parts: one of them is the safer zone, the direction towards the water, believed to be more positive, whereas the other one is its opposite, pointing towards the forest, which is considered dangerous. The analogy of the outer world was reflected inside the house: the fireplace, which is usually found in the middle of the house, is analogous to the river of the outer world. This is the safe zone, and going towards the wall from it is analogous to going from the river to the forest. The orientation system is in correlation with the traditional way of life of the indigenous peoples of Western Siberia. The source concepts of the system are connected to the rivers and the dwellings, namely, the ancient cave dwellings on the upper part of the river bank.

Keywords: Uralic languages, Siberian languages, orientation lexemes.

BERNADETT BÍRÓ – KATALIN SIPŐCZ – SÁNDOR SZEVERÉNYI